ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱՎԻ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ, 1919 Թ. ՎՐԱՑ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԵՎ ՀՀ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ԶԵՆՔ-ԶԻՆԱՄԹԵՐՔԻ ՀԱՅԹԱՅԹՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ*

Վանիկ Վիրաբյան

Բանալի բառեր՝ ռազմաքաղաքական դաշնագիր, Հայաստանի Հանրապետություն, Ադրբեջան, Վրաստան, Կամավորական բանակ, Ա. Դենիկին, զենք, զինամթերք, ՀՀ Կառավարություն, ռազմաքաղաքական հարաբերություններ, գեներալ Հ. Քիշմիշյան, ռազմական տարանցում:

1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետություն-Ռուսաստան հարաբերությունները կրում էին անորոշ բնույթ: Իրավիճակը դիպուկ է բնորոշել Ռ. Տեր-Մինասյանը. «-Գործնական կյանքի մէջ այս քաղաքականութիւնը խիստ դժվարութիւնների էր հանդիպելու: Նախ՝ որ Ռուսաստանի հետ խօսել եւ որի հետ բարեկամութիւնը ապահովել: Այդ ժամանակ կային երեք Ռուսաստան՝ Դենիկինի, Կոլչակի, Լենինի: Երեքն ալ համահաւասար ուժեղ, երեքն ալ նոյնքան հաւանականութիւններ ունէին, որ տերը պիտի դառնան ամբողջական Ռուսաստանի, բայց երեքն ալ միմեանց թշնամի: Այդպէս լինելով հանդերձ, մի բարեբախտ հանգամանք էր նկատուում, որ այդ երեք տեսակի Ռուսաստաններն էլ հակառակ չէին գոնէ Հայաստանի անկախութեան եւ քանի հեռու էին մեզնից, բարեկամական տրամադրութիւններ ցոյց կը տային: Այդ պատճառով էլ հարկ համարեցինք բանակցութիւններ վարել եւ բարեկամութիւններ ապահովել ոչ միայն ներկայի այլ եւ ապագայի համար»[1]:

Կարելի է ասել, որ ակնհայտ իրողություն էր ՀՀ Կառավարության՝ ռազմավարական առումով այդ պահից բխող մշտական ձգտումը՝ բարեկամական հարաբերություններ ստեղծելու և ապահովելու ռազմաքաղաքական հարաբերությունների անհրաժեշտ եզրերը ռուսական բոլոր իշխանությունների հետ՝ լիներ բոլշևիկյան Ռուսաստան, թե «Սպիտակ կամ Սպիտակգվարդիական Ռուսաստան»: Բացի այդ ՀՀ պատվիրակությունների մոսկովյան առաքելությունները, այդ թվում և Լ. Շանթի առաքելությունը, իրենց նպատակին չհասան, գործնականում դրանք անարդյունավետ եղան, և հնարավոր ռազմաքաղաքական լուծումները գործնականում ձախողվեցին:

Հարկ է ասել, որ 1917-1918 թթ. տարածքային զիջումները Գերմանիային և Թուրքիային բոլշևիկյան կառավարության համար ունեին որոշակի նշանակություն և հետևանքներ. բավարարելով կողմերին՝ Վ. Լենինը իր դերը խաղաց դրանում, սակայն իրավիճակը փոխվեց 1919-1920 թթ. սահմանագծին և դրանից հետո, երբ արդեն հաղթանակած բոլշևիզմին և աստիճանաբար երկրորդ պլան մղված Վ. Լենինին փոխարինելու եկավ Ի. Ստալինի անձը: Այնուհետև ակնհայտ դարձավ, որ նոր բոլշևիկյան Ռուսաստան է ասպարեզ գալիս՝ «իմպերիական» հեռահար ծրագրերով: Արդեն 1920 թ. աշնանը բոլշևիկյան Ռուսաստանը այլևս մտադրություններ չուներ հաշտվելու նախկինում թույլ տրված տարածքային կորուստների հետ և իր ռազմավարության առաջնահերթ խնդիրը համարելու էր նոր ռուսական՝ բոլշևիկյան զգեստավորմամբ կայսրության վերստեղծումը, որի մեջ որոշակի տեղ էր հատկացվում նաև Հայաստանին՝ նրա նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքին, չնայած Առաջին հանրապետության ռազմաքաղաքական առաջնորդները, ամենայն հավանականությամբ, դա չզգացին, չըմբռնե-

---

* Հոդվածն ընդունվել է 24.01.20:
Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.թ., պրոֆեսոր Ա. Վարդանյանը: 04.02.20:

ցին և չգնահատեցին: Նրանք չարժևորեցին այդ խորքային գործընթացների իմաստը և այդքան մեծ կարևորություն չտվեցին բոլշևիկյան Մոսկվային իրենց ծրագրերում, քանզի բացարձակ ակնհայտ էր պատմաքաղաքական այդ լրջագույն փուլում << քաղաքական շրջանների արևմտյան՝ Սևրյան մտասևեռումը և ռազմաքաղաքական կողմնորոշումը:

Սակայն պարզից պարզ էր ևս մի կարևոր ռազմաքաղաքական հանգամանք: Դեռևս 1918 թվականին, երբ թուրքական զորքերը սանձազերծեցին ագրեսիա դեպի Անդրկովկաս, Ադրբեջանն անվերապահորեն թեքվեց դեպի թուրքերը, իսկ Վրաստանը որոշակի վերապահումներով հանդերձ հակվեց դեպի ընդհանուր ճակատի ստեղծումը՝ ընդդեմ բոլշևիկյան Ռուսաստանի, և նրանք համատեղ ձգտեցին փոխշահավետ հարաբերությունների հաստատմանը Թուրքիայի հետ: Այլ էր իրավիճակը Հայաստանի պարագայում, քանզի հայ քաղաքական-ռազմական շրջաններում չկային ազդեցիկ ուժեր, որոնք ձգտեին բոլոր տեսակի հարաբերությունների գործնական սրմանը և վատթարացմանը Ռուսաստանի հետ՝ լիներ «Կարմիր» Ռուսաստան, թե Սպիտակ Ռուսաստան», քանի որ Հայաստանը թուրքերի դիրքերի ուժեղացումը Անդրկովկասում դիտում էր ոչ միայն վտանգավոր, այլև պարզապես մահացու իր գոյության համար[2]:

Միայն ազգամիջյան պատերազմները և գզվռտոցները չէին խոչընդոտում բնականոն զարգացմանը և իրավիճակի կայունացմանը Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում: Վերջիններս 1918 թ. վերջին և ողջ 1919 թ. ընթացքում անցան Դենիկինի՝ այդ ժամանակ Ռուսաստանի գրեթե ողջ հարավը և Հյուսիսային Կովկասը գրաված Կամավորական բանակի կողմից զինված ներխուժման վտանգի դեմ միավորիչ գործողություններին: Դենիկինի զորքերը գրավեցին Կովկասի սևծովյան ափեզրը, մինչև իսկ Սոչին ներառյալ, և միայն դաշնակիցների՝ անգլիացիների միջամտությունը հարկադրեց կամավորականներին կանգնել Վրաստանի սահմանների մոտ: Դենիկինի արշավանքի նպատակն էր վերականգնել Ռուսաստանյան կայսրության գերագույն իշխանությունը Անդրկովկասում, որի մասին Ա. Դենիկինը իր հուշերում գրել է. «Կովկասում պայքարի գլխավոր, կամ ավելի շատ միակ պատճառը եղել է միասնական Ռուսաստանի և նոր կովկասյան կազմավորումների լիակատար անկախության գաղափարների միջև բախումը: Ողջ մնացածը ընդամենը եղել է միայն խոշոր կամ մանր, նշանակալից կամ ոչ նշանակալից շարժառիթ»[3]:

1918 թ. Ռուսաստանում ընթանում էին արյունահեղ քաղաքացիական կռիվներ, և իշխանության համար համառ պայքար՝ բոլշևիկների և սպիտակգվարդիականների միջև: Ստեղծված բարդ և խճճված իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական առաջնորդները հարկադրված էին հաշվի նստել թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի հետ՝ աշխատելով հասնել նրանց կողմից քաղաքական-դիվանագիտական ճանաչման՝ որոշակի հանգամանքներում ակնկալելով նաև նրանց կողմից ռազմաքաղաքական աջակցություն՝ մասնավորապես ի դեմս Սպիտակ Ռուսաստանի: 1918 թ. սեպտեմբերին գեներալ Ա. Դենիկինը փոխարինեց գեներալ Մ. Ալեքսեևին՝ ստանձնելով Կամավորական բանակի ղեկավարությունը: Դառնալով Կամավորական բանակի հրամանատար՝ Ա. Դենիկինը ոչ միայն Դոնի և Կուբանի հացառատ երկրամասերի ողջ քաղաքացիական և ռազմաքաղաքական իշխանությունը կենտրոնացրեց իր ձեռքում, այլև իրականացրեց վերադասավորումներ հրամանատարության կազմում և փոփոխություններ մտցրեց զորքի ղեկավարման, ռազմավարական ծրագրերում: Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի կենտրոնացումով Դենիկինը ձեռնամուխ եղավ վճռական քայլերի՝ միավորելով բոլոր հակախորհրդային ուժերին: Ա. Դենիկինի գլխավորած զորքերի հրամանատարությանն առընթեր ստեղծվեց մի կարևոր կառույց՝ «Հատուկ խորհրդակցություն», որն ուներ քաղաքական-հետախուզական գործառնություններ և ի դեմս Հայաստանում ռազմաքաղաքական շրջաններում հայտնի գնդապետ Մ. Զինկևիչի և մի շարք այլ ռուս սպաների՝ Հայաստանի Հանրապետությունում ունեցավ իր ներկայացու-

ցիչը և հենարանը, որն էլ հետագայում՝ 1920 թ. կեսերին, դարձավ Հարավի զինված ուժերի՝ Կամավորական բանակի զինվորական-քաղաքական ներկայացուցիչը ՀՀ-ում և բազմիցս աջակցեց հայկական կողմին զենքի ու զինամթերքի հայթայթման, ալյուրի և պարենի պաշարների առաքման հարցում, ինչպես նաև բացասաբար վերաբերվեց Ադրբեջանին տրամադրվող ռազմական աջակցության խնդրին:

Հայաստանի Հանրապետությունը Կամավորական բանակի կողմից դիտարկվում էր որպես բարեկամ կազմավորում, այն դեպքում, երբ Վրաստանը թշնամական կազմավորումների ցուցակում էր: Բացի այդ, Ա. Դենիկինը Վրաստանի հետ սահմանային-տարածքային հարցերում գտնվում էր պատերազմական իրավիճակում, և այդ վեճը առավել ցայտուն արտահայտվեց 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմի ժամանակահատվածում: Ոչ վաղ, քան 1918 թ., ինչպես փաստում է Ն. Սամխարաձեն, Վրաստանը բանակցություններ սկսեց Սպիտակ գեներալ Դենիկինի հետ՝ վերջինիս կողմից կազմված Կուբանի Հանրապետության և Վրաստանի սահմանները որոշելու համար: Կուբանի Հանրապետությունը պահանջում էր Սոչիի և Աբխազիայի շրջանը և նույնիսկ ռազմական գործողություններ էր ձեռնարկել Գագրան գրավելու համար, սակայն ետ վանվեց վրացական զորքերի կողմից, որոնք հսկողություն էին սահմանել Սոչիի շրջանի վրա և կանգնեցրել էին Դենիկինին, սակայն վարվող բանակցությունները ձախողվեցին[4]: Այսպես թե այնպես Վրաստանը Ա. Դենիկինի Հարավի զինված ուժերի հետ գտնվում էր թշնամական հակադրության վիճակում:

Իրավիճակը լուրջ էր: Դենիկինի զորքերը, գրավելով Հյուսիսային Կովկասը, կանգնած էին Ադրբեջանի և Վրաստանի սահմանագծին: Ըստ Մ. Բախտաձեի՝ Հայաստանի դիրքորոշումը ճիշտ չէր: Իհարկե, Դենիկինը ուղղակի չէր սպառնում Հայաստանին: Սակայն պետք չէր մեծ մարգարե լինել՝ կանխատեսելու Հայաստանի ճակատագիրը Վրաստանի և Ադրբեջանի հնարավոր զավթումից հետո[5]: Ի պատասխան Վրաստանի և Ադրբեջանի միացյալ ճակատի՝ Դենիկինը տնտեսական բլոկադա հայտարարեց այդ երկու երկրներին, ուստի իր 1919 թ. նոյեմբերի 19-ի № 171 հրամանում հայտագրում է. «Ես չեմ կարող թույլ տալ Վրաստանի և Ադրբեջանի ինքնակոչ կազմավորումներին, որոնք առաջացել են ի վնաս Ռուսաստանյան պետության շահերի, և հանդիսանում են բացահայտ թշնամական Ռուսաստանյան պետության բացահայտ թշնամի, ստանալ պարենամթերք բոլշևիկներից ազատագրված շրջաններից»[6]: Ֆ. Կազեմզադեն այդ առումով նշել է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հանդիսացել է Դենիկինի գործոն-սատելիտը Հարավային Կովկասում[7]: Իսկ արդեն Ադրբեջանի պառլամենտում ելույթ ունեցած արտգործնախարար Մ. Յու. Ջաֆարովը ելույթում ասել էր. «Հայկական հանրապետության վերաբերմունքը ռազմական պաշտպանական կոնվենցիայի կնքման նկատմամբ քիչ այլ էր: Նրա կառավարությունը ենթադրում էր, որ մինչև այդ անկախության ընդհանուր պաշտպանության հարցի լուծումը անհրաժեշտ է առաջին հերթին պարզել տարածքային վեճերը և հարցերը … Հայկական պատգամավորների այդ վերաբերմունքը դրդեց Վրաստանին և Ադրբեջանին գնալ միմյանց հետ սեպարատ համաձայնության»[8]:

Իսկ Ադրբեջանը Ա. Դենիկինի տեսանկյունից համարվում էր կրոնաեկեղեցական միավոր[9], որի ճանաչման խնդրում բացասական դիրքորոշում էր իշխում: Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակի հզորացման մեջ թե՛ Վրաստանը և թե՛ Ադրբեջանը իրենց սպառնացող վտանգ էին տեսնում և դրանից ելնելով՝ քայլեր էին ձեռնարկում ընդդեմ Դենիկինի՝ ստեղծելու ռազմաքաղաքական դաշինք, չնայած վերջիններիս հավաստիացրել են, որ իրենց գլխավոր թշնամին բոլշևիկյան Ռուսաստանն է: Իր հերթին, Հայաստանը Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի հետ պահպանում էր հնարավորինս բարյացակամ ռազմաքաղաքական հարաբերություններ: Ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության հետ մշտապես տարածքային սահմանազատման հարցերում լարվածության մեջ գտնվող Ադրբեջանի և Վրաստանի՝ Ա. Դենիկինը ռազմական և

պարենային-տնտեսական բնույթի աջակցություն էր ցուցաբերում Հայաստանի Հանրապետությանը: Ա. Դենիկինի գլխավորած հրամանատարությանն առընթեր ստեղծված «Հատուկ խորհրդակցությունը» ևս Հայաստան-Կամավորական բանակ հարաբերությունների կիզակետում էր: Բացի այդ, «Հատուկ խորհրդակցությանը» կից գործում էր ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հովհաննես Սաղաթելյանը[10]:

Սակայն 1919 թ. հունիսի 16-ին Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև ձևավորվեց ռազմաքաղաքական դաշինք, որի սուր նետերն անմիջականորեն ուղղված էին ընդդեմ Ա. Դենիկինի գլխավորած Կամավորական բանակի: Այն Ադրբեջանի կողմից Թիֆլիսում ստորագրվեց զինվորական նախարար Ահմեդ բեկ Մեհմանդարովի, արտգործնախարար Մ. Ջաֆարովի, գլխավոր շտաբի պետ Ս. Սուլկևիչի կողմից, իսկ Վրաստանի մենշևիկյան հանրապետության անունից այն ստորագրեցին գեներալներ ռազմական խորհրդի անդամ Ի. Օդիշելիձեն, Զինվորական նախարարի օգնական Ա. Գեդևանովը (Գեդևանիշվիլին), ԱԳ նախարար Ե. Գեգեչկորին և ներքին գործերի և ռազմական նախարար Ն. Ռամիշվիլին:

Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում էին բոլոր զինված ուժերով և միջոցներով համատեղ հանդես գալ ընդդեմ ամեն տեսակի հարձակման, որը հիշատակված հանրապետություններից որևիցե մեկի անկախությանը կամ տարածքային անձեռնմխելիությանը սպառնում էր՝ վերապահում անելով, որ այն չի տարածվում սահմանավեճերի վրա, որոնք կարող էին ծագել անդրկովկասյան հանրապետությունների՝ դեռևս չավարտված տարածքային սահմանազատման հետևանքով[11]: Այդ մասին «Кавказское слово»-ն արձագանքում է՝ հետևություն անելով, որ այն ուղղված չէր Հայաստանի դեմ, կարծելով՝ սահմանային բախումները, որ կարող են ծագել անդրկովկասյան հանրապետությունների՝ դեռևս չավարտված տարածքային սահմանազատման հողի վրա, թույլ չեն տալիս Հայաստանին կասկածել ոչ բարյացակամության մեջ, և ի վերջո հայկական քաղաքական առաջնորդները, հասկանալով այդ մեկուսացվածության վնասակարությունը, լեռնականների հետ միասին կհարեն վրաց-ադրբեջանական դաշինքին[12]: Հայաստանը, անշուշտ, նպատակահարմար չգտնելով վրաց-ադրբեջանական դաշնագրին հարելը, այդ վիճակից լավագույն ելքը համարեց չեզոքությունը, որպեսզի աղետներից բզկտված հայոց երկիրը զերծ պահվի նոր արյունոտ բախումներից: Ինչպես հայտարարել էր Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանը 1919 թ. հուլիսի 5-ի՝ Վրաստանի Արտգործնախարարին ուղղված իր պաշտոնագրում. «Վրաստանի հանրապետության և Կամավորական բանակի միջև նոր բախումների պայմաններում պահպանել ակտիվ չեզոքություն, որ Վրաստանի և Հայաստանի, այնպես էլ անդրովկասյան բոլոր քաղաքական կենցաղավարության և այլ անդրկովկասյան բոլոր պետությունների տարածքային շահերին վերաբերող հարցերը չլուծվեն զենքի ուժով, այլ համաեվրոպական վեհաժողովի»[13]:

Այս առումով բնութագրական է եղել 1919 թ. ապրիլ-մայիսին Թիֆլիսում ընթացած կոնֆերանսում Ռամիշվիլու ելույթը, որում բացահայտվել են վրացական կողմի նպատակադրումները և ռազմաքաղաքական շարժառիթները. «Դենիկինը կհարձակվի, քանզի դեռ չի հասել Վրաստանի հետ համաձայնության: Ես պետք է հայտարարեմ, որ մեր կողմից պաշտպանության համար անհրաժեշտ նախապատրաստությունները արդեն կատարված են, քանի որ պարզ է, որ խոսքը գնում է ոչ միայն սահմանավեճերի մասին: Սոչիի ուղղությամբ գործողություններին զուգընթաց, Դենիկինը հարձակվել է լեռնականների վրա: Պարզ է՝ քանի որ Փարիզի կոնֆերանսում քննարկվում է Ռուսական հարցը, Դենիկինը ջանքեր է գործադրում Կովկասի և Անդրկովկասի զավթումով Փարիզի կոնֆերանսը կանգնեցնել կատարված փաստի առաջ:...Իմ կառավարությունը կարծում է, որ մենք պետք է ձգտենք պաշտպանել անկախությունը, այլապես մեր հետ կլինի նույնը, ինչ և Գորսկի հանրապետության հետ:... Մենք ենթադրում ենք, որ ստեղծված իրավիճակի պայմաններում պետք է զենքը ձեռքներիս պաշտպանենք

մեր անկախությունը և հետևաբար, հավանություն տալով դեպի հյուսիսային սահմանները զորքերի առաջխաղացման իմաստով Ադրբեջանական կառավարության գործողություններին, հետագայում ևս մտադիր ենք բոլոր ուժերով աջակցել Ադրբեջանական կառավարությանը իր գործողություններում՝ ընդդեմ Կամավորական բանակի: Մենք հույս ունենք, որ և Ադրբեջանը մեզ կաջակցի»[14]:

Տեղեկատու բյուրոյի պետ՝ Մելիք-Քարամյանը 1919 թ. հունիսի 29-ին ներկայացնում է այն տրամադրությունները, որ իշխում էին Թիֆլիսում. «Սույն հունիսի 22-ի նիստում Վրաստանի Սահմանադիր ժողովը վավերացրեց Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև կնքված զինվորական դաշնակցությունը: Վրացական մամուլը իր կառավարության այդ քայլը համարում է խոշոր պատմական մի ակտ, որը ամուր հիմքերի վրա է դնում Վրաստանի գոյությունը և անկախությունը: Այդ առթիվ մենշևիկների օրգան «Էրթօբա»-ն, բացատրելով այդ դաշնակցության իմաստը, իմիջիայլոց ասում է. «Այն ոչ ոքի դեմ չէ ուղղված, ոչ ոքի համար երկյուղ չի ներկայացնում և ոչ ոքի քունը չի կարող խանգարել»: Հետո, խոսելով Հայաստանի մասին, ասում է. «Նա /Հայաստանը- Վ.Վ./ միշտ խույս էր տալիս և այսօր էլ խույս է տալիս իր հարևանների հետ որևէ համաձայնության գալուց, բայց Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև կնքված դաշնագրության մտքերից մեկն էլ այն է, որ Դաշնակցական կուսակցության զգվելի հատկությունները միշտ էլ հաջողություն չեն գտնում, և Հայաստանի Կառավարությունը ստիպված կլինի կանգնելու պաշտպանողական քաղաքականության գծի վրա»: Այսպես ոչ ոքի դեմ չուղղված դաշնագրությունը ուղղված է միայն Հայաստանի դեմ և պետք է ստիպի նրա կառավարությանը՝ հարելու այդ դաշնագրությանը»[15]:

Եվ դեռ ավելին: Այդ նույն գրության մեջ բերվում է վրաց ազգայնական մամուլի վերաբերմունքը. «Ազգայնական մամուլը ավելի պարզ է արտահայտվում զինակցության իսկական դրդապատճառների մասին. նա Վրաստանի բախտը կապում է նրա «բարեկամ մահմեդականների և համաիսլամական շարժման հետ: Ահա թե ինչպես է պարզում դաշնագրության իսկական իմաստը ազգային դեմոկրատների «Կլդէ»-ն. «Մենք հաշվի ենք առնում այն կատաղի որոտը, որ լսվում է այսօր հեռավոր Ասիայից: Հնդկաստանը, Աֆղանստանը, Եգիպտոսն ու Պարսկաստանը կազդուրվում են, ամրապնդվում, կազմակերպվում և օգնություն խոստանում անարգված և Փարիզի կոնֆերանսի ձեռքով հաշմանդամ դարձած Թուրքիային», և քանի որ «Ասիան և մահմեդականները երկար դարերի ընթացքում պահպանել են Վրաստանի գոյությունը», ուստի և «Ռուսաստանի ստրկական լծից ազատված վրացիները հիշեցին իրենց բարեկամ մահմեդականներին, որոնք սպասում էին նրանց ձեռքը մեկնած»: Այսպես վրաց ազգայնական շրջանները Ադրբեջանի միջոցով համաիսլամական կողմնորոշում են հաստատում Վրաստանի համար:

Իհարկե, «Գրուզիա» և «Սաքարթվելօ» թերթերում կառավարության ներքին թշնամիներին սանձելու հաճախակի կոչերը (այսինքն հայերին-Վ.Վ.) սովորական երևույթներ են»[16]:

Իսկ այդ իրավիճակում Վրաստանը և Ադրբեջանը բոլոր ջանքերը գործադրեցին, որպեսզի Հայաստանի Հանրապետությանը ևս ներքաշեն այդ գործընթացների դեմ, որն էլ ամենևին չէր բխում Հայաստանի ռազմաքաղաքական շահերից: Հայկական կողմն ընդդեմ Ռուսաստանի չէր կարող հանդես գալ, թեկուզև դա Սպիտակ Ռուսաստանն էր [17]: Այն քաղաքական առումով ոչ մի կերպ դրական չէր ընկալվում հայկական քաղաքական-կուսակցական շրջաններում: Պետք է նկատի առնել նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ Ռուսաստանի հարավում ծվարել էին Եղեռնից մազապուրծ հազարավոր հայ գաղթականներ, որոնց աջակցության հարցին առանց Կամավորական բանակի հնարավոր չէր ընթացք տալ: Գտնվելով որոշակի բարդացակամ ռազմաքաղաքական հարաբերությունների մեջ Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի և նրա ղեկավարության հետ՝ ՀՀ Կառավարությունը ակնկալում էր լուծել մի շարք կարևոր

խնդիրներ՝ ապահովել Դոնից և Կուբանից Հայաստանի համար կենսական նշանակություն ունեցող հացահատիկային պաշարների, զենք ու զինամթերքի և այլ ապրանքների ներկրումը Հայաստան: Հետևաբար, ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետությունը պարզապես չէր կարող հրաժարվել իր համար շահավետ քաղաքական, տնտեսական և ռազմական հարաբերություններից Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակի հետ և կուրորեն միանալ վրաց-ադրբեջանական ռազմական դաշինքին, որը կհանգեցներ Կովկասյան տարածաշրջանում և նրա շուրջ Հայաստանի Հանրապետության աշխարհաքաղաքական անցանկալի և վտանգալից մեկուսացմանը և կունենար բացահայտ անկանխատեսելի, բացասական ռազմաքաղաքական հետևանքներ, առավել ևս որ բոլշևիկյան Ռուսաստանն էլ դեռ բավականաչափ հզոր չէր՝ ազդելու Կովկասյան և հատկապես հայաստանյան ռազմաքաղաքական իրողությունների վրա, քանզի դեռ իրապես հեռու էր և ինչ-որ տեղ դեռ թույլ՝ վճռապես ազդելու Կովկասում ընթացող իրադարձությունների վրա, որը պարզ դարձավ միայն 1920 թ. կեսերին և դրանից հետո, թե չէ ամենևին էլ չէր հրաժարվի դրանք իրագործելուց, ինչպես որ նա մշտապես փորձել է և ձգտել: Ավելին, ՀՀ կառավարչապետ Հ. Օհանջանյանը այս կապակցությամբ այդ օրերին Թիֆլիսում աներկբա հայտարարություն արեց առ այն, որ եթե հարկ լինի ընտրություն կատարելու թուրքերի և Դենիկինի միջև, ապա, իհարկե, կնախընտրեն վերջինիս [18]:

Հարկ է սակայն ասել, որ Դենիկինի հետ դաշինքի կողմնակիցների և դեմ արտահայտվողների շարքում Անդրկովկասում այդուհանդերձ կարծիքների արտահայտման նրբերանգների տեսանկյունից տարակարծություններ կային: Այսպես, Թիֆլիսի «Աշխատավոր»-ը, ներկայացնելով «էրթոբա»-ին, տալիս է վերջինիս տեսակետը ադրբեջանավրացահայկական պաշտպանական պայմանագրի կնքման հնարավոր շահավետ կողմերի մասին՝ գտնելով, որ առաջին հերթին անդրկովկասյան հանրապետությունների ողջ կուլտուրական-տնտեսական զարգացման երաշխիքը իրենց անկախության մեջ է, բացասաբար արտահայտվում Հայաստանի առանձնացման մասին՝ այն համարելով դավաճանություն անդրկովկասյան ընդհանուր տան շահերին, խորհուրդ տալով կառավարություններին ընդհանուր լեզու գտնել հարևան պետությունների հետ և համատեղ ուժերով հակազդել Դենիկինին: Ըստ վերոհիշյալ թերթի՝այդ ռազմական դաշինքը հանրապետությունների միջև համերաշխություն կստեղծի և կնպաստի երկրամասի տնտեսական ծաղկմանը [19], իսկ «Грузия» թերթի կարծիքով հայերը երկար չեն մնա մի կողմի վրա՝ հասկանալով մեկուսացվածության կործանարարությունը, և անպայման կմտնեն կովկասյան ընտանիքի մեջ [20], ավելին, ըստ Բաքվի «Знамя труда» թերթի՝ այդպիսի առանձնացումը և տարածքային սահմանազատման հարցի բարձրացումը սպառնացող վտանգի պայմաններում հայ ժողովրդի համար ադեկվատ ընթացք էր և ոչ տեղին [21]:

1919 թ. սեպտեմբերի 26-ին Թիֆլիսի ՀՀ ներկայացուցիչը ԱԳ նախարարին հայտնում էր, թե մի գեներալից տեղեկացել է, որ Ադրբեջանի զինվորական նախարարի օգնական և զորքերի հրամանատար գեներալ Մեհմանդարովը Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև կնքված պայմանագրի առիթով եկել է Թիֆլիս, և ասել, որ դժգոհ է Հայաստանի կառավարությունից, որն իր ճյուղավորումն ունի Ղարաբաղում և աշխատում է այնտեղի ազգաբնակչությանը ապստամբեցնել Ադրբեջանի իշխանությունների դեմ, և եթե Հայաստանի կառավարությունը չդադարեցնի իր վնասակար գործունեությունը Ղարաբաղում, ինքն այնտեղ զորքեր կուղարկի [22]:

Դատելով իրադարձությունների զարգացման խորքային գործընթացներից՝ Խորհրդային Ռուսաստանն անկախ իր վիճակից ամենևին էլ չէր պատրաստվում մեկընդմիշտ Անդրկովկասը թողնել թե՛ թուրք-գերմանական, և թե՛ բրիտանաֆրանսիական տիրապետության ներքո: Դա ակնհայտորեն պարզորոշվեց 1920 թ. կեսերից հետո, երբ բոլշևիկյան Ռուսաստանը, գահավիժելով Կովկասյան լեռներից, իջավ Անդրկով-

կաս և ուղղակի սպասեց հարմար առիթի՝ այն կրկին վերանվաճելու, այդ թվում և վճռելու Հայաստանի նոր հեռանկարի հարցը, թեկուզև խորհրդային կարգերի հաստատման՝ այդ ժամանակվա արդեն աստիճանաբար իրողություն դարձող տարբերակով: Իսկ դաշնակիցները, 1920 թ. գարնանից սկսած, իրենց ծրագրերի մեջ անհետևողական էին, և վճռական չէին նրանց մոտեցումները ինչպես բոլշևիկյան Ռուսաստանի, այնպես էլ մասնավորապես Ռուսաստանի հարավի իշխանությունների, ռազմաքաղաքական տարբեր կազմավորումների, և այդ թվում նախկինում ցարական Ռուսաստանի կազմի մեջ գտնվող և այժմ անկախ հանրապետությունների, ինչպես նաև Թուրքիայի մասնատման նկատմամբ վերաբերմունքի հարցում:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն այն դիրքորոշման էր, որ Ա. Դենիկինի գլխավորած Կամավորական բանակը Հայաստանի նկատմամբ առանձնահատուկ, եթե ոչ ընդգծված բարեկամական վերաբերմունք ունի: Այս հանգամանքը պայմանավորված էր նրանով, որ Դենիկինը ոչ միայն բազմիցս համակրալից արտահայտություններ էր թույլ տվել հայ ժողովրդի հասցեին, այլև նպաստել հայ սպաների, զենքի ու զինամթերքի տեղափոխմանը Հայաստան, որոնց կարիքը շատ էր զգացվում: ՀՀ–Կամավորական բանակ ռազմաքաղաքական հարաբերությունները մասնավորապես 1918 թ. ընթացքում և վրաց-հայկական պատերազմի օրերին որոշ չափով նպաստեցին ՀՀ կայունացմանը: Այդպիսի վերաբերմունքը ցայտուն երևում է գեներալ Ա. Դենիկինի մի ուշագրավ հրամանի բովանդակությունից. «Նկատի ունենալով ադրբեջանական իշխանությունների թշնամական վերաբերմունքը դեպի ռուս բանակը և նկատի ունենալով ադրբեջանական զորքերի դավադիր հարձակումը Հայաստանի հողերի վրա՝ հրամայում եմ ադրբեջանական զորքերի մեջ գտնվող ռուսական ծառայության բոլոր սպաներին հեռանալ նրանց շարքերից» [23]:

1919 թ. մարտի 10-ին (N 60) գեներալ Հ. Քիշմիշյանը զինվորական նախարարին ներկայացրած գաղտնի զեկուցագրում հայտնում էր, որ ինքը Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հանձնակատար Լ. Եվանգուլյանի և Ումիկյանի հետ միասին մեկնել է Բաթումի՝ «Կազակ» նավով բերված փամփուշտները, արկերը, հրետանային արկերը, ինչպես նաև բերված ֆրանսիական աերոպլանները ընդունելու և դրանք Հայաստան տեղափոխելու համար: Ասվում էր, որ ժամանելով Բաթումի՝ իրենք ականջալուր են լինում անգլիական հրամանատարության հայտարարագրին, թե իբր իրենք իրավունք չունեն ինքնուրույնաբար թույլ տալու արտահանել փամփուշտները և արկերը. չցանկանալով այդ գործի խոչընդոտողի դերում լինել՝ թույլտվություն ստանալու հարցումով դիմել են Կ. Պոլիս՝ գեներալ Զ. Միլնին: Թիֆլիսում ՀՀ ռազմական կցորդ գեներալ Հ. Քիշմիշյանը տեղեկացնում էր, որ անգլիական հրամանատարության նման վերաբերմունքի պայմաններում ինքն ու Եվանգուլյանը փոխհամաձայնեցված վճիռ են կայացրել այդ բեռը ուղարկել Փոթի, սակայն, կապված այն բանի հետ, որ շոգենավի անձնակազմը տրամադրված էր բոլշևիկաբար և սպառնացել բեռը ծովը նետել, իրենց կողմից վարձվել է երեք հոգանոց հատուկ պահակազոր, որը երկու կազակների հետ պետք է պահպաներ և հսկեր բեռը մինչև Փոթի հասնելը՝ որպես ուղեկցող ունենալով Կամավորական բանակի մի սպայի և պոդպորուչիկ Ումիկյանին, որը պետք է զբաղվեր բեռը Հայաստան ուղարկելու գործով: Անդրադառնալով աերոպլանների /օդանավ- Կ.Կ./ հարցին՝ գեներալ Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ անգլիական հրամանատարությունը դարձյալ խոչընդոտներ է հարուցել դրանք Հայաստան տեղափոխելու ճանապարհին՝ կրկին պնդելով, թե պետք է դիմեն գեներալ Միլնին: Ասվում էր, որ հարցը հանգուցալուծելու նպատակով Եվանգուլյանի և Ումիկյանի հետ միասին տարվող բանակցությունները ոչ մի արդյունքի չեն հանգեցնում, որից ելնելով՝ նրանք խնդրանքով դիմում են ՀՀ զինվորական նախարարի աջակցությանը [24]:

1920 թ. մարտի 24-ին (N 71) գեներալ Քիշմիշյանը ՀՀ Գլխավոր շտաբի պետին հայտնում էր, որ փամփուշտներով բեռը և արկերը Բաթումիի անգլիական հրամանա-

տարության կարգադրագրով նույնիսկ չի թույլատրվել բեռնաթափել նավահանգստում, իսկ «Կազակ» շոգենավը ուղարկվել է ռեյդի Փոթի, որտեղից էլ բեռները պետք է բարձվեին վագոններում՝ Հայաստան ուղարկելու համար[25]: Արդեն 1920 թ. մարտի 29-ին (N 71) գեներալ Քիշմիշյանը Վրաստանի Ռազմական նախարարի օգնականին ուղղված պաշտոնագրում հայտնում է, որ համաձայն Ռազմական մինիստր Լորդկիպանիձեի և Եվանգուլյանի միջև տարած բանավոր բանակցությունների՝ ինքը պատիվ ունի խնդրելու չմերժել գրավոր կարգադրությունը, որպեսզի Վրաստանի կառավարության կողմից խոչընդոտներ չհարուցվեն Վրաստանով տարանցման դեպքում [26]:

1920 թ. ապրիլի 3-ին (N 100) Զինվորական նախարարին ներկայացված զեկույցում գեներալ Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ Կամավորական բանակից տեղ չեն հասել միանգամայն սարքին և նոր անգլիական արտադրության 1916 թ. «Սոպվիչ Տրիպլան»[27] 4 կործանիչ աերոպլանները, որոնք ներկալվել են Վրաստանի իշխանությունների կողմից և գտնվում են նրանց անգարներում [28]:

1920 թ. ապրիլի 5-ին (N 110) Զինվորական նախարարին ներկայացված զեկույցում գեներալ Քիշմիշյանը հայտնում էր Կամավորական բանակից ուղարկված «Կազակ» շոգենավով բերված 1.200000 փամփուշտի և հրետանային ունեցվածքի ստացման մասին, որը մարտի 5-ին Բաթումի էր հասել և խոչընդոտների հանդիպել անգլիացիների կողմից, որը հարթելու համար Քիշմիշյանը և Ումիկյանը մեկնում են Բաթումի՝ միջոցներ գտնելու դրանք Փոթի հասցնելու համար, ընդ որում, ունենալով գեներալ Գեդևանովի հավաստիացումը, որ իր կողմից արված են անհրաժեշտ կարգադրությունները: Մինչ այդ Կամավորական բանակի ներկայացուցիչ գեներալ Պորոխոնսկին ընդառաջ է գնում՝ թույլատրելով «Կազակ» շոգենավին ուղևորվել Փոթի՝ պայմանով, որ նավը կապահովվի ածխով, սակայն անգլիացիները չեն թույլատրում կանգառել նավահանգստում և նավարկման են ուղարկում: Սակայն դա էլ չի օգնում, քանզի չի հաջողվում անգլիացիներին համոզել, որոնք այս անգամ էլ պնդում են, որ առանց Վրաստանի կառավարության գրավոր համաձայնագրի չեն կարող բեռները բաց թողնել, որը լուծելու համար Ումիկյանը առանց տրտնջալու ուղևորվում է Թիֆլիս և թույլտվություն ստանալու համար տեսակցում Գեդևանովի հետ: Նավը Փոթի է հասնում մարտի 21-ին: Գործի ընթացքին խառնվում է և նոր թյուրիմացության նպաստում ժողովրդական գվարդիան, որը հայտարարում է, որ առանց Ն. Ժորդանիայի և Վ. Ջուղելու թույլտվության բեռը բաց չի թողնվի Փոթիից: Ստեղծված իրավիճակում Ումիկյանը մեկնում է Թիֆլիս, և խորհրդական Թումանյանի հետ միասին բարեխոսման նպատակով գնում է տեսակցելու վրաց ԱԳ մինիստրի օգնական Կարպիվաձեի հետ, որը հայտնում է, որ չի կարելի տրանզիտով տեղափոխել ռազմական բեռներ, որ իրենք վետո են դրել նաև Ադրբեջանի բեռների վրա: Ումիկյանը վիճարկում է այդ հարցապնդումը՝ ասելով, թե Վրաստանը այդպես է վարվել Ադրբեջանի տրանզիտային բեռների առումով Յալամի կայարանում տեղի ունեցած ինչ-ինչ դեպքերի կապակցությամբ: Վրացական կողմը հայտնում է, որ իրենք Եվանգուլյանի կողմից Լորդկիպանիձեի հետ վարած բանակցության արդյունքում եկել են համաձայնության: Այդ ժամանակ Կարպիվաձեն հայտարարում է, որ եթե հայկական կողմը Վրաստանին զիջի թեկուզև 50 հազար փամփուշտ, ապա այդ ժամանակ իրենք հնարավոր կգտնեն Ադրբեջանին ասել, որ բեռի մի մասը բռնագրավել են, որին հայկական կողմը կատեգորիկ մերժումով է պատասխանում: Սակայն երկու օր անց Կարպիվաձեն տեղեկացնում է, որ բոլոր խոչընդոտները հաղթահարված են, և Ումիկյանը ընդունելության է արժանանում Վրաստանի կառավարության նախագահի կողմից՝ նրան հայտնելով հարուցվող խոչընդոտների մասին: Ժորդանիան մարտի 26-ին տալիս է իր համաձայնությունը և նրան հանձնում նամակ՝ Մինիստրների խորհրդի քարտուղար Ցիցաձեի ստորագրությամբ, որից հետո Ումիկյանը մեկնում է Փոթի: Սակայն իրադարձությունները կրկին անակնկալ ընթացք են ստանում, քանզի Ումիկյանը դեռ Փոթի չէր հասել, երբ մարտի 29-ին ստացվում է ժոր-

դանիայի հեռագիրը (N 1198)՝ բեռը անմիջապես Թիֆլիսի զինանոց տանելու հրամանով: Հայկական պահակազորը հեռացվում է, Ումիկյանից խլում են 14 կողպեքների բանալիները: Ամեն ինչ նորից է սկսվում, Ումիկյանը տեսակցում է Կարպիվածեի հետ և ստանում նրա հավաստիացումը, թե այլևս խոչընդոտներ չկան, և բեռը հայկական կողմը կարող է ստանալ Թիֆլիսից: Մարտի 29-ին գեներալ Հ. Քիշմիշյանը տեսակցում է Գեղևանովի հետ և կրկին բանակցում, որից հետո մարտի 31-ին գեներալ Գեղևանովը կարգադրություն է անում 10 հոգանոց զինված պահակազորին և մի սպայի՝ ուղեկցելու բեռը մինչև Սանահին, որը Հայաստան է հասնում ապրիլի 8-ին՝ չնայած Վրաստանի կողմից հարուցված անթիվ-անհաշիվ խոչընդոտներին [29]:

1920 թ. հուլիսի 1-ին (N 3) գնդապետ Ռ. Մարտիրոսյանը ՀՀ Զինվորական նախարարության լիազորների անունից տեղեկացնում էր զինվորական նախարարին, որ մայիսի 17-ին, հրամանի համաձայն, մեկնել են Ղրիմ՝ Սևաստոպոլ, որտեղ գտնվում էր ռուսական բանակի ներկայացուցչությունը, ինչպես նաև ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունը՝ փորձելով գնդապետ Տուրբինի հետ պարզել հրետանային վարչության հետ իրենց ունեցած հետաքրքրությունները, որի ժամանակ ռուսական կողմը խոստանում է աջակցել այն ամենում, ինչ հնարավոր կգտնվի: Չնայած Ղրիմում գտնվող ռուսական բանակի դժվարություններին՝ այդուհանդերձ գնդապետ Տուրբինը խոստանում է աջակցել՝ հայկական կարիքների համար բաց թողնել մեկ միլիոն փամփուշտ, ավելացնելով, որ մի քանի օր անց ինքը հնարավորություն կունենա տրամադրել ևս 2 միլիոն փամփուշտ [30]: Տեղեկացվում էր, որ հուլիսի 4-ին Սևաստոպոլ է հասել պորուչիկ Ումիկյանը, որը, ՀՀ վերոհիշյալ լիազորներից անկախ, Սաղաթելյանի հետ միասին նոր պահանջներով ներկայանում է գլխավոր հրամանատարի օգնական գեներալ Շատիլովին: Միմիայն հուլիսի 4-ին Ումիկյանը սեպարատ գործունեության հետևանքով լիազորների կողմից ենթարկվում է հարձակման, վերջիններիս համար հարկադրաբար բացահայտում է իր խաղաքարտերը, և հայտնում, որ ՀՀ Կառավարության ներկայացուցիչները, ի դեմս գեներալ Քիշմիշյանի և ուրիշների, վրաց զինվորական նախարարության հետ Ղրիմից եկած ռազմամթերքը կիսելու համաձայնության են եկել, և մինչ այդ որոշում են խոստացված 3 միլիոն փամփուշտը «Ֆենիքս» նավով տանել՝ սպասելով Փոթիից քարածխով բեռնված այդ նավին, ինչպես որ պայմանավորվածություն է եղել Բաթումիում Երվանդ Տեր-Մինասյանի հետ: Հայկական երկու ռազմական ներկայացուցուցիչների՝ իրարից զատ գործելը խնդրահարույց էր, սակայն երկու կողմերն էլ շահագրգիռ էին տվյալ խնդրում և ցանկանում էին շուտափույթ այն լուծել՝ օգտվելով Վրաստանի ընձեռած տրանզիտից և ուղղակի հաղորդակցվել Հայաստանի հետ: Սակայն տեղեկացվում է, որ բանը դրանով չի ավարտվում, քանզի ըստ գնդապետ Մարտիրոսյանի՝ իրենք Ղրիմում հանդիպում են ՀՀ Զինվորական նախարարության ևս մեկ ներկայացուցչական խմբի՝ ի դեմս կապիտան Անիևի և Մ. Մակարյանի, որոնք լիազորված էին Զինվորական նախարարի կողմից՝ Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչից չսպասելով արդեն Ղրիմում գտնվողների մասին տեղեկացմանը: Այնուամենայնիվ, բավարարվածություն էր արտահայտվում, որ Վրաստանի կառավարության հետ իրենց թիֆլիսյան ներկայացուցչության կողմից ձեռքբերված համաձայնության շնորհիվ հնարավոր եղավ գլուխ բերել 3 միլիոն փամփուշտի հարցը՝ այն հավասարաչափ բաժանելով Վրաստանի և Հայաստանի միջև, և ավելին՝ հաջողվեց որոշակի պայմաններով ստանալ ևս 1 փութ սնդիկ և 50 փութ ալյումին, վստահեցնելով, որ առաջիկայում հնարավոր կլինի ստանալ ևս մեկ միլիոն փամփուշտ, 5 միլիոն ցրված փամփուշտ, եթե այնուհետ դեպքերի ընթացքը բարեհաջող դասավորվեր հայկական ներկայացուցիչների համար: Ընդգծվում էր, որ այդ փամփուշտները ստանալու պարտականությունը դրվել է Ումիկյանի վրա, որը մնում էր Ղրիմում, որպեսզի ավարտի կիսատ գործերը: Բացի այդ, Տուրբինից խոստում են ստանում, որ մոտ ապագայում իրենց կուղարկվի նաև հազար գնդացիր, թնդանոթային ռումբեր, շրապնել և առհասարակ անհրաժեշտ այլ

ռազմամթերքներ [31]: Հետաքրքիր է այս կարևոր գործի հետագա ընթացքը: 1920 թ. հուլիսի 24-ին (N 1292) գործուղման է մեկնում ՀՀ Զինվորական նախարարի օգնականը՝ Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատարը՝ ստանալով գեներալ Հովհ. Հախվերդյանի բանաձևումը, նշելով, որ գեներալ Քիշմիշյանի հաղորդմամբ պորուչիկ Ումիկյանը, ռազմական նախարարի հրամանի համաձայն, գործուղվել է Հարավային Ռուսաստան՝ ձեռք բերելու մեծ քանակությամբ փամփուշտ: Բաղդասարովը խնդիր էր դնում պարզելու, թե ինչ ընթացք է ստացել կապիտան Անիևի և Մանաս Մակարյանի գործուղումը, քանի որ անձամբ իրեն այդ մասին հայտնի չի եղել: Բաղդասարյանը հայտնում էր, թե ինքը միայն իմացել է, որ նրանք Թեոդոսիա են մեկնել, որպեսզի փրկեն և ետ բերեն արդեն գնված և Շկուրոյի կողմից տարված 500 հազար փամփուշտը: Արձանագրվում էր, որ եթե այդ մասին գեներալ Քիշմիշյանին հայտնի է եղել մինչև Անիևին և Մակարյանին լրացուցիչ հանձնարարություն տալը, ապա, իհարկե, նա պետք է պորուչիկ Ումիկյանին ցուցում տար ժամանելու Ղրիմ, առաջին հերթին գտնելու Անիևին և Մակարյանին ու գործելու նրանց հետ լրիվ համագործակցության մեջ: Հարց էր դրվում, որ եթե գեներալ Քիշմիշյանին հայտնի է եղել Անիևին և Մակարյանին տրված նոր հանձնարարության մասին, ապա տեղ գտած թյուրիմացությունը նրա և Ումիկյանի բացթողումն էր: Սույնը և Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Բ. Բաղդասարյանի կողմից Զինվորական նախարարի անունից պատճենները հուլիսի 24-ին հասցեագրվում են Գլխավոր հրետանային վարչությանը խնդրանքով, որ իրեն իրազեկեն՝ ռազմական նախարարին զեկուցելու համար, որը և կատարվում է [32]:

Սակայն խնդիրն այսքանով չի ավարտվում: Զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը սույն գործի կապակցությամբ 1920 թ. հուլիսի 27-ին (Bx 1321) մակագրում է, որ ստուգվի՝ 1) ինչի հիման վրա են իբր արդեն ուղարկված եղել Անիևն ու Մակարյանը, և նրանց զուգահեռ նոր հրահանգներով և նոր պայմաններով ուղարկվել Ումիկյանը, 2) ինչու է գործի մեջ հակասություն և երկիշխանություն ստեղծվել, 3) ապա պահանջվում է այդ մասին հայտնել գեներալ Քիշմիշյանին [33]:

1919 թ. օգոստոսի 11-ին (N 8) Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչությանն առընթեր Զինվորական նախարարության ներկայացուցիչ, ռազմական կցորդ գեներալ Քիշմիշյանը Զինվորական նախարարին ուղարկված զեկուցագրում նշում է, որ հայկական զորքերը եռագիծ փամփուշտների սուր կարիք են զգում, ինքը և միսիայի խորհրդական Մ. Թումանյանը անհրաժեշտ խնդրանքով դիմել են անգլիական բարձրագույն հրամանատարությանը: Տեղեկացվում էր, որ ի պատասխան իրենց խնդրագրին, անգլիացիներից պատասխան են ստացել, թե իրենց տրամադրության տակ չունեն այդպիսի փամփուշտներ: Այդ ժամանակ, ինչպես հայտնում է Քիշմիշյանը, իրենք հարցում են արել, թե գուցե դրանցից Բաթումիում կան, որին շտաբի պետ գեներալ Կորին պատասխանել էր, թե տեղեկանքի համար պետք է դիմեն գնդապետ Բելյուին, որը, սակայն, ժխտում է դրանց առկայությունը՝ միաժամանակ ակնարկելով, թե այդ փամփուշտներից կարելի է գտնել Թիֆլիսում: Ըստ այդմ՝ Քիշմիշյանը անգլիացիներից խնդրում է Երևան տեղափոխելու համար իրենց տրամադրել շարժակազմերը՝ և համաձայնություն ստանում՝ բեռնելու երկու վագոն, որից ելնելով՝ Մակարյանը խոստանում է բեռնման համար հասցնել 30-40 հազար փամփուշտ: Քիշմիշյանը հայտնում է, որ իրենց հայտնի տեղեկություններով Լոռու Ձեգոբ գոտում կան շատ մարտական պաշարներ, հատկապես Ուզունլար գյուղում [34]: Փամփուշտների հարցը սուր էր, որոնց կարիքը հայկական բանակը շատ էր զգում: Ինչպես պարզվում է Քիշմիշյանի 1919 թ. օգոստոսի 15-ի (N 128) զեկուցագրից, իրենք Կամավորական բանակի ներկայացուցիչ Դենից տեղեկացել են գեներալ Սաննիկովի հեռագրի մասին, որի համաձայն Գլխավոր շտաբը պատրաստ է մեր ներկայացուցչին տալ 1 միլիոն եռագիծ փամփուշտ, իսկ հայկական կողմը դրա դիմաց պետք է տար երկու միլիոն «Լեբել»ի փամփուշտ: Քիշմիշյանը հայտնում է, որ իրենք տվել են իրենց համաձայնությունը՝ միաժամանակ ար-

տակարգ միջոցներ ձեռնարկելով առաջարկվող փամփուշտները անհապաղ Հայաստան հասցնելու համար[35]:

Քիշմիշյանի՝ ՀՀ Զինվորական նախարարին ուղղված 1919 թ. օգոստոսի 16-ի (N 8) զեկուցագրում կրկին անդրադարձ է կատարվում Թիֆլիսում եռագիծ փամփուշտների ձեռքբերման վիճակին: Տեղեկացվում էր, որ խորհրդական Թումանյանից ԱԳ նախարարը անհերքելի հավաստիացումներ է ստացել, թե Թիֆլիսից կուղարկվեն բավարար քանակությամբ փամփուշտներ, սակայն հետո պարզվել է, որ փամփուշտների գնման հետ հանկարծակի դժվարություններ են առաջացել՝ պայմանավորված քաղաքացիական իշխանությունների կողմից ձերբակալվելու վտանգով, ինչպես նաև զենքի տերերի կողմից հարուցված չկամությամբ, որի մասին հաղորդվել էր անգլիական իշխանություններին, իսկ օգոստոսի 11-ին՝ նաև Վրաստանի կառավարությանը: Տեղեկացվում էր, որ ամեն դեպքում ջանքեր են գործադրվում անգլիական էշելոնը ուղարկելու համար, որոնվում են փամփուշտների գնման նոր աղբյուրներ՝ նշումով, որ այդ գործը դրված է միսիայի ռազմական վարչության ունեցվածքի կառավարիչ Մակարյանի վրա: Ասվում էր, որ երբ հավաքվող փամփուշտների քանակը հասնի 20-25 հազարի, դրանք Հայաստան կուղարկվեն Հայաստանում Ֆրանսիայի ռազմական ներկայացուցիչ Ա. Պուադեբարի վագոնով, հավելվում, որ այդ բեռի հետ ուղարկվելու է նաև պանորամա, հեռախոս և մի քանի տեղագրական քարտեզներ, որոնք Հայաստան են բերվելու անգլիական սպայի ուղեկցությամբ: Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ ևս մեկ միլիոն փամփուշտ սպասվում է Կամավորական բանակից, սակայն մանրամասները պարզելու համար համապատասխան հրահանգներ են տրվել Բաթումիում գտնվող պորուչիկ Անիևին: Նշվում էր, որ ամեն դեպքում բոլոր ջանքերը գործադրվում են անգլիացիների միջոցով ապահավելու այդ ապրանքների տարանցումը [36]:

Գեներալ Քիշմիշյանը ՀՀ Զինվորական նախարարին ուղղված 1919 թ. օգոստոսի 16-ի (N 134) մեկ այլ զեկուցագրում նորից անդրադառնում է զենքի և զինամթերքի խնդիրներին՝ հայտնելով, որ օգոստոսի 14-ին ուղեկցող խմբով Թիֆլիս է ժամանել գնդապետ Զինկևիչը, Բարաթովի կից հանձնաժողովի վարիչ գեներալ-մայոր Վոսկրեսենսկին, գեներալ Ն. Բարաթովը: Պարզվում էր, որ ընդունվել է Բարաթովի կողմից, որի ժամանակ խոսք է եղել 1 միլիոն փամփուշտի տրամադրման մասին: Ըստ Քիշմիշյանի՝ գեներալ Բարաթովը խոստանում է աջակցել՝ առաջարկելով դիմել գնդապետ Դենին: Վերջինս էլ իր հերթին օգնելու խոստում է տալիս, ասելով, որ մեկ-երկու ամիս առաջ իրենք կապվել են Եկատերինադարի հետ՝ գնմանը նպաստելու կամ «Լեբելի» հետ փոխանակման խնդրանքով: Հետագայում վերջնականապես տեղեկացնում է, որ վերջին պահին անգլիացիները խոչընդոտել են ստեղծված հնարավորությունից օգտվել[37]:

Անգամ այդ դժվարին իրավիճակում փորձում էին հարցեր լուծել, մասնավորապես ՀՀ համար այնքան հրատապ և կարևոր ռազմամթերքի, զինակոչի և այլ հարցեր: Դիվանագիտական ներկայացուցչության գործառույթների կարևոր ոլորտներից էին միջոցառումները Վրաստանի հայ զինապարտների շրջանում, որի դեպքում ձախողումները բացասական քաղաքական-հոգեբանական ազդեցություն էին թողնում: Այսպես, գեներալ Հ. Քիշմիշյանի՝ ՀՀ ռազմական նախարարին ուղղված 1920 թ. նոյեմբերի 3-ի զեկուցագրից ակնհայտ է դառնում հայ սպաներին և զինվորներին բռնի կարգով Հայաստան տեղափոխելու մի հանգամանք. զեկուցագրում նշվում է, որ այդ կապակցությամբ Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարի մոտ խորհրդակցություն է հրավիրվել, որին ներկա են եղել Ստ. Մամիկոնյանը, Ս. Խաչատրյանը, Կ. Գազազյանը, Ազգային խորհրդի անդամներ Ա. Թոփչյանը, Միանսարյանը և ուրիշներ: Խորհուրդը կտրուկ բողոքել է հայ զինվորներին բռնի կերպով Հայաստան տեղափոխելու կապակցությամբ, պատճառաբանելով, թե իբր դա առաջ կբերի հայ աշխատունակ բնակչության բռնի վերաբնակեցում Վրաստանից, որը ցանկալի չէ, ուստի ավելի դեմոկրատա-

կան քայլ կլինի կայուն երաշխիքներ տալ, որ պատերազմի ավարտից հետո նրանք ազատվեն պարտադիր զինվորական ծառայությունից և նորից իրավունք ունենան վերադառնալու Թիֆլիս: Կարելի է եզրակացնել, որ անգամ ՀՀ համար այդ դժվար օրերին, երբ անհրաժեշտ էր թշնամուն հակահարված տալ, թիֆլիսյան «քաղաքագետները կեղծ ազգասիրություն էին խաղում, որը չէր բխում ՀՀ ռազմաքաղաքական շահերից և խրախուսում էր դասալքությունը [38], ուստի հանգեցրեց ՀՀ ռազմաքաղաքական պարտությանը 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում:

Դրանք զուգակցվում էին զինակոչի հարցերի հետ. 1919 թ. նոյեմբերի 11-ին ԱԳ նախարար Խատիսյանը Եվանգուլյանին հայտնում էր, որ զինակոչի ընդհանուր սկզբունքը անհրաժեշտ է տարածել բոլորի վրա. թե՛ ՀՀ բոլոր քաղաքացիների և թե՛ ուրիշ երկրներում բնակվող զինապարտները պետք է ժամանեն Հայաստան և զինվորագրվեն: Բայց քանի որ «Հպատակության մասին» օրենքը բացակայում էր, Եվանգուլյանին հրահանգում էր մի բան մտահղանալ՝ ելնելով տեղական պայմաններից[39]:

1919 թ. նոյեմբերի 11-ին Զինվորական և ԱԳ նախարարներին ուղղված պաշտոնագրում (N 300) գեներալ Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ Ռուսաստանի Հարավի Զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը թույլատրել է զինծառայող հայերին լքել Կամավորական բանակի շարքերը և ուղևորվել հայրենիք՝ հետագա ծառայության համար[40], որի մասին տեղեկատվություն եղել էր և որը պարզելու համար դեռևս նոյեմբերի 9-ին գեներալ Քիշմիշյանը Դաշնային հրամանատարությանն առընթեր Ռուսաստանի հարավի Զինված ուժերի Գլխավոր հրամանատարությանն ուղղված գաղտնի ճեպագրում խնդրել էր չմերժել և իրեն ուղարկել Դենիկինի վերոհիշյալ հրամանագրի պատճենը կամ մի ձևով տեղեկացնել նման մտադրության իսկության մասին[41]: Եվ այսպես, իրողություն էր, որ Հայաստանի զորքերում ծառայելու պատրաստակամություն հայտնածների թիվը հասել է մի քանի հազարի, սակայն տեղում նրանց Հայաստան ուղարկման գործի կազմակերպման բացակայությունը և այլ հանգամանքներ խոչընդոտում էին այն իրականություն դարձնելուն: Քիշմիշյանը նշում էր, որ անկախ դրանից Թիֆլիսում իրենց դիվանագիտական ներկայացուցիչը՝ Եվանգուլյանը, ծանոթանալով Կուբանի կառավարությանը կից ՀՀ ներկայացուցիչ Սաղաթելյանի նամակին, իրեն տեղեկացրել է, որ գեներալ Դենիկինը համաձայն է նրանց եռագիծ փամփուշտների անհրաժեշտ քանակով զինել՝ ասելով, որ բոլոր հիմքերը կան մտածելու, որ Վրաստանի կառավարությունը ոչ մի խոչընդոտ չի հարուցի իր տարածքով անցնելիս: Քիշմիշյանը այդպիսով կարծում էր, որ այդ հարցի կարգավորման համար հրամայական անրաժեշտություն կա Կամավորական բանակ գործուղելու հուսալի, բանիմաց և տակտիկապես ճկուն բարձրաստիճան սպայի՝ գնդապետից ոչ ցածր կամ գեներալի, և հայկական ներկայացուցիչ Սաղաթելյանի հետ համատեղ կազմակերպել զինվորների, սպաների և զենքի ուղարկումը Նովոռոսիյսկով, որն ավելի հարմար կլինի և Փոթիով, կամ էլ Բաթումիով Հայաստան[42]:

Իսկ ՀՀ փոխհարաբերությունները Դենիկինի հետ բազմանշանակ էին: ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ռազմական կցորդ գեներալ-մայոր Հ. Ա. Քիշմիշյանը 1919 թ. նոյեմբերի 21-ի (N 310) զեկուցագրում տեղեկացնում է գեներալ Ա. Դենիկինի հոկտեմբերի 1-ի (N 1711) հրամանի մասին, ըստ որի՝ թույլատրվում էր հայ զինվորականներին լքել Կամավորական բանակը և մեկնել հայրենիք՝ հետագա ծառայության համար, ընդ որում, ինչպես պարզվում է Հ. Սաղաթելյանի՝ Եվանգուլյանին ուղղված նամակից, համաձայնություն էր տվել հայ զինծառայողներին տալ զենք՝ անհրաժեշտ քանակի փամփուշտով, և ընդ որում՝ հիմք կար եզրակացնելու, որ Վրաստանի կառավարությունը խոչընդոտներ չէր հարուցի իր տարածքով թույլատրելու անցկացնել այդ ամենը տարանցիկ ճանապարհով[43]: Եվ ինչպես պարզվում է, որոշակի հաշվարկի հիման վրա Դենիկինի մոտից տեղափոխվողների թիվը հասնում էր մոտ 2800

հոգու, որոնք ապահովված էին 3000 հրացանով և ավելի քան 8 միլիոն փամփուշտով[44]:

Դենիկինից ակնկալիքները անպասելի չէին, որի մասին Ռուբենը գրում է. «Աւելի շոշափելի օգուտ էր դենիկինյան շրջանից 3.000.000ի չափ Մոսին-հրացանի փամփուշտ ստանալը: Դա թէեւ մեծ թիւ չի երեւում, բայց մեզ հասաւ այն ժամանակ (1920ի Մայիսի վերջերին եւ յունիսին), երբ մեր պահեստներում ընդամէնը ունէինք 150.000 «-Մոսին» մակնիշի հրացանի փամփուշտ, այսինքն ոչինչ՝ 10.000 հրացանի համար: Եթէ այդ ռազմամթերքը չհասնէր, իրոք Հայաստանը զինաթափ կարելի էր համարել այդ թուականներին. Այդ փամփուշտները փրկեցին մեզ եւ միջոց տուին հետագա կռիւները առաջ տանել:

Այսպիսի բարեկամական յարաբերութիւնները կային Հայաստանի և դենիկինցիների միջեւ, եւ, ինչպէս տեսանք շոշափելի օգուտներ կը ստանար Հայաստանը այդ յարաբերութիւններից»[45]:

Արդյունքները կարող էին ավելին լինել, եթե չլիներ վրացիների եսասիրական ազգայնամոլությունը և հակադենիկինյան դիրքորոշումը, որի հաստատումը տեսնում ենք կրկին Ռուբէնի մոտ. «…Դենիկինի հետ յարաբերութիւնները համակրութիւն ունէր ժողովրդեան լայն խաւերի մէջ, ի մասնաւորի զինուորականաց մէջ … մենք կանխիկ սպասելիքներ ունէինք Դենիկինից՝ Հայաստանը ճանաչել տալ, ապահովել նրա իշխանութեան տակ գտնուող հայութիւնը, Հարաւային Ռուսաստանից ստանալ մեզի համար կենսական հաց ու ռազմամթերք»[46]: Դենիկինի մոտ գտնվող ՀՀ ներկայացուցիչներ Սաղաթելյանի և այլոց միջոցով, ինչպես նաև Զինկևիչի ջանքերով և Դենիկինի կամեցողությամբ Հայաստան էին գալիս իբր մարտական ուժ կամ իբր գաղթական եւ այս թույլտուութիւնը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ…գալիս էին հազարաւոր ուժեր, յաճախ իրենց պարենաւորումով եւ զենքով, ուժեղացնելու Հայաստանը իրենց կարողութեամբ»[47]:

Անգամ վրացիները, թեկուզև անուղղակիորեն երբեմն կարծես թե ընդունում էին դա. 1920 թ. հոկտեմբերի հեռագրերից մեկում՝ ուղղված Վրաստանի ԱԳ նախարարին և վարչապետին, Երևանում Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մախարաձեն հայտնում էր, թե հայկական կառավարությունը իրեն տեղեկացրել է, որ Վրաստանը արգելափակել է Հայաստանի համար նախատեսված փամփուշտները Փոթիում, ավելացնելով, որ դրությունը Հայաստանում կրիտիկական է, թաթարները թուրքերի հետ միասին հարձակվում են Նախիջևանի և Իգդիրի կողմից, մարտեր են գնում, անհրաժեշտ է անհապաղ լուծել փամփուշտների փոխադրման հարցը, որ դրանք պետք են միայն ներքին ճակատի համար[48]:

«Դժբախտաբար, Վրաստանը դժուարութիւններ էր յարուցանում յաճախ Սեւ Ծովի ափով կամ Դարեալի կիրճով եկող այդ բազմութիւններին. Յաճախ խլում գոյքերը, շաբաթներ այս կամ այն կէտում (Մցխէթ, Գորի եւ այլն) պահում եւ թշուառութեան մատնում, բայց այդ արդէն դուրս էր դենիկինեան բարեացակամութիւնից եւ կը վերաբերուէր վրացիների անբարեացակամութեան: Այսպէս թէ այնպէս, Հայաստան մտաւ բաւականաչափ մարդ եւ աշխատող ձեռք:

Ճանապարհի վրայ նստած վրացիները ցանկութիւն ունէին բացարձակ չթույլատրել փոխադրութիւնները. Թէեւ նրանց վրայ կը ճնշէին Դաշնակիցների ներկայացուցիչ Հասկէլը եւ ուրիշներ, թեւ միւս կողմից դենիկինցիները ատամներ ցոյց կը տային…բայց Վրաստանը կարողացաւ այնքան դժուարութիւններ յարուցանել, որ փոխանակ միլիոնաւոր փութ հաց եւ այլ նիւթեր ստանալու, գուցէ 100.000-ի չհասաւ ուտելիքի մեր ստացածը (որից 30.000ից աւելին՝ սերմնացու, Հասկէլի միջոցով): Ստիպուած էր Հայաստանը, իրեն խոստուացած կամ գնած հացահատիկները հասցնելու համար, տալ վրացիներին ե՛ւ կաշառք, ե՛ւ տոկոս բերածից, երբեմն 50 - հարիւրի չափ: Միւս կողմից, դենիկինցիները սկսեցին դանդաղեցնել իրենց օգնութիւնները՝ տեսնելով, որ վրա-

ցիք բաժին են առնում ղրկածներից, իսկ այդ պարագան նրանց հաշուին չէր գար, քանի որ Վրաստանի հանդէպ էին տրամադրուած»[49]:

Իրավիճակը և ՀՀ հետ ռազմաքաղաքական հարաբերությունները փոխվեցին 1920 թ. սկզբներին, երբ գեներալ Ա. Դենիկինի բանակը ջախջախիչ պարտություն կրեց Կարմիր բանակից, և արդեն օրակարգային դարձավ բոլշևիկյան զորքի կողմից Անդրկովկասի նվաճման խնդիրը, որն էլ իր հերթին օրակարգային խնդիր դարձրեց ՀՀ հարաբերությունների հարցը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Մեծ Բրիտանիան էլ, իր համար առաջնահերթային համարելով Անդրկովկասի պատնեշումը բոլշևիկներից, անդրկովկասյան հանրապետություններին տրամադրեց բոլշևիկյան Ռուսաստանի դեմ՝ տալով ուտեստեղենի, զենքի ու զինամթերքի որոշակի պաշարներ, ինչպես նաև ռազմաքաղաքական աջակցության հերթական խոստումներ: Դրա նպատակն էր Կովկասը տարանջատել Ռուսաստանից՝ ամեն կերպ խոչընդոտելով բոլշևիկյան առաջխաղացմանը: Եվ միայն Դենիկինի պարտությունից հետո, որը պատահական չէր, հակաբոլշևիկյան պատվարի ստեղծման իրենց հեռահար ծրագրերից ելնելով՝ Դաշնակիցները 1920 թ. սկզբին դե-ֆակտո ճանաչեցին անդրկովկասյան հանրապետությունները: Դա իրատեսորեն գնահատեց Ալ. Խատիսյանը. «Նույնիսկ մեր անկախության ճանաչումը Փարիզի Գերագույն խորհրդի կողմից մեզ թվում է նրանց կողմից իբրև մի միջոց բոլշևիզմի դեմ կռվելու համար»[50]:

Ա. Դենիկինի պարտությունից հետո նոր իրողություններ իշխող դարձան և Հայաստանի Հանրապետության համար, անկախ իր ցանկությունից և ունեցած ու վարվող ռազմավարությունից, բոլշևիկյան հեռանկարը դարձավ ակնհայտ, որը պարզորոշվեց Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1920 թ. գարնանը: Այն բանից հետո, երբ 1920 թ. օգոստոսին վերջին բրիտանական զինվորը հեռացավ Անդրկովկասից, և Մեծ Բրիտանիան «ոչ պատահաբար իր տեղը զիջեց» բոլշևիկյան Ռուսաստանին, ակնհայտ դարձավ, որ Անդրկովկասի նոր տերը բոլշևիկյան Ռուսաստանն է:

Արդյունքում, անկախ Հայաստանի Հանրապետության կառավարական-քաղաքական շրջանների դեռևս շարունակվող արևմտամետ ձգտումներից և ռազմավարությունից, 1920 թ. աշնանը թուրք-հայկական պատերազմում ջախջախիչ պարտություն կրելուց և դեկտեմբերի 2-ի ՀՀ համար խիստ անցանկալի և ռազմաքաղաքական ծանրագույն հետևանքներ ունեցող պայմանագրի ստորագրումից հետո, բոլշևիկաքեմալական մերձեցման և գործնականում ձախողված բոլշևիկահայկական բանակցությունների պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնեց խորհրդայնացման անխուսափելիության փաստի առաջ, որն իրագործվեց Երևանի համաձայնագրով:

Ինչպես նախկին ցարական, այնպես էլ բոլշևիկյան Ռուսաստանի, այդ թվում՝ վերջինիս տարածքում ստեղծված ռուսական պետական կազմավորումների, այդ թվում՝ Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակի համար առաջնահերթայինը հեռահար ռազմավարության տեսանկյունից երկրի միասնության և ամբողջականության վերականգնման և պահպանման հարցն էր: Ըստ այդմ՝ նրանք հետևողական էին Անդրկովկասում վարվելիք քաղաքականության հարցում, ուստի ամեն ջանք գործադրում էին Մեծ Բրիտանիային և Անտանտի մյուս տերություններին այդ տարածաշրջանից դուրս մղելու և վճռականորեն այնտեղ հաստատվելու համար: Դա ակնհայտորեն երևում է նաև նորօրյա Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական ծրագրերից և ռազմաքաղաքական քայլերից:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը յիշատակները, է հատոր, Գ. հրատ,, Թեհրան, 1982, էջ 256:
2. Տե՛ս Քաջազնունի Հովհ., Բաց նամակ Z–ին. Թուրքիա՞, թե՞ Ռուսաստան, Երևան, 1990, էջ 15:

3. Տե՛ս Деникин А. Очерки российской смуты, т. IV. Берлин, 1924-1926, с. 139. Наджафов Б., Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века. ч. II, Баку, изд-во «Шарг-Гарб», 1994, стр. 77:
4. Տե՛ս Samkharadze N., Georgian State Border–Past and Present, Foreign policy & security programme, August, 2012, p. 6-7: Տե՛ս www.css.ge:
5. Տե՛ս Каземзаде Ф., Борьба за Закавказье (1917-1920), Бахтадзе М., О военном договоре 1919 года между Грузией и Азербайджаном «Право и политология», 2010, № 7: Տե՛ս https://cyberleninka.ru/.../azerbaydzhan-i-gruziya-v-period-stan: Տե՛ս www. elibrary. ar/docs/JURNAL/jin2010:
6. Деникин А., Очерки российской смуты, т. IV, Берлин, 1924-1926, стр. 139:
7. Стокгольм, 2010, стр. 234-235:
8. Տե՛ս Гусейнзаде Р. А. оглу, Кавказ и армяне, Баку, Печатный дом «Апострофф», 2014, с. 380: Տե՛ս նաև АДР, Парламент–Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Парламент: Стенографические отчёты, Баку, 1998, стр. 484-485:
9. Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 275, g. 5, գ. 12, թ. 16:
10. Տե՛ս Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության և Ուկրաինայի դիվանագիտական հարաբերությունների պատմությունից. 1918-1920 թթ., Երևան, 2002, էջ 67:
11. Տե՛ս Бахтадзе М., О военном договоре 1919 года между Грузией и Азербайджаном «Право и политология», 2010, № 7, Տե՛ս https://cyberleninka.ru/.../azerbaydzhan-i-gruziya-v-period-stan. ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 112, թ. 24:
12. Տե՛ս «Кавказское слово», Тифлис, 21 июня, 1919 г., N 126: ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 158, թ. 152-152 հակ.:
13. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 158, թ. 152-152 հակ.:
14. Տե՛ս Бахтадзе М., О военном договоре 1919 года между Грузией и Азербайджаном: «Право и политология», 2010, № 7: Տե՛ս https://cyberleninka.ru/.../azerbaydzhan-i-gruziya-v-period-stan.
15. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 93, թ. 214:
16. Տե՛ս նույն տեղում:
17. Տե՛ս մանրամասն Վիրաբյան Վ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2016, էջ 557-571: Կնյազյան Դ., Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, Հեղ. Հրատ., 2008, էջ 109-110:
18. Տե՛ս Ղուլյան Յ., Ռուսաստանի իշխանությունների դիրքորոշումը Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերաբերյալ 1918-1920 թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2017, № 125, էջ 304:
19. Տե՛ս «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 11 հունիսի, 1919 թ, N 11: ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 158, թ. 101:
20. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 237, թ. 39:
21. Տե՛ս «Знамя труда», Баку, 17 июня, 1919 г., N 118: ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 158, թ. 152:
22. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 196, թ. 1:
23. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 381:
24. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 209, թ. 60-60 հակ.:
25. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 68:
26. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 82:
27. Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Ամենահայտնի ռազմական ինքնաթիռները, Եր., «Անտարես», 2005, էջ 14:

28. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 209, թ. 108, էջ 2:
29. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 209, թ. 114-116:
30. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 154, թ. 204, 207:
31. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 204:
32. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 206:
33. Տե՛ս նույն տեղում:
34. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 177, թ. 25:
35. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 36:
36. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 17, թ. 45-45 հակ.:
37. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 177, թ. 47-48 հակ.:
38. Տե՛ս Վիրաբյան Վ., Հայ վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2016, էջ 632: ՀԱԱ, ֆ. 200, g. 1, գ. 440, թ. 259:
39. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 196, թ. 27:
40. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 197, թ. 251:
41. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 132:
42. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 119, g. 1, գ. 74, թ. 4-5:
43. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, g. 5, գ. 197, թ. 151:
44. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 151 հակ.:
45. Ռուբէն, նշվ. աշխ., 261:
46. Տե՛ս նույն տեղում:
47. Տե՛ս նույն տեղում:
48. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, g. 1, գ. 386, թ. 118:
49. Ռուբէն, նշվ. աշխ., էջ 260-261:
50. Տե՛ս Ղուլյան Յ., Ռուսաստանի իշխանությունների դիրքորոշումը Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերաբերյալ 1918-1920 թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2017, № 125, էջ 310:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Ռուսաստանի հարավի կամավորական բանակի, 1919 թ. վրաց-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական պայմանագրի և ՀՀ զինված ուժերի զենք-զինամթերքի հայթայթման հարցի շուրջ

Վանիկ Վիրաբյան

Ակնհայտ իրողություն էր ՀՀ կառավարության ռազմավարական տեսանկյունից այդ պահից բխող մշտական ձգտումը պահպանելու բարեկամական հարաբերություններ և ապահովելու ռազմաքաղաքական հարաբերությունների անհրաժեշտ եզրերը ռուսական բոլոր իշխանությունների հետ՝ լիներ բոլշևիկյան Ռուսաստան, թե «Սպիտակ կամ Սպիտակգվարդիական Ռուսաստան»:

Ա. Դենիկինի գլխավորած զորքերի հրամանատարությանն առընթեր ստեղծված կարևոր կառույցը՝ «Հատուկ խորհրդակցությունը» ուներ քաղաքական-հետախուզական գործառնություններ և ի դեմս Հայաստանում ռազմաքաղաքական շրջաններում հայտնի գնդապետ Մ. Զինկևիչի և մի շարք այլ ռուս սպաների՝ ունեցավ իր ներկայացուցիչը և հենարանը Հայաստանում, որն էլ հետագայում՝ 1920 թ. կեսերին, դարձավ Հարավի զինված ուժերի՝ Կամավորական բանակի զինվորական-քաղաքական ներկայացուցիչը ՀՀ-ում, և բազմիցս աջակցեց հայկական կողմին զենքի ու զինամթերքի հայթայթման, ալյուրի և պարենի պաշարների առաքման հարցերում, ինչպես նաև բացասաբար վերաբերվեց Ադրբեջանին տրամադրվող ռազմական աջակցությանը:

Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակի հզորացման մեջ թե՛ Վրաստանը և թե՛ Ադրբեջանը իրենց սպառնացող վտանգ էին տեսնում, չնայած վերջիններիս հավաստիացրել էին, որ իրենց գլխավոր թշնամին բոլշևիկյան Ռուսաստանն է: Ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության հետ մշտապես տարածքային սահմանազատման հարցերում լարվածության մեջ գտնվող Ադրբեջանի և Վրաստանի՝ Ա. Դենիկինը ռազմական և պարենային-տնտեսական բնույթի աջակցություն էր ցուցաբերում Հայաստանի Հանրապետությանը:

Սակայն 1919 թ. հունիսի 16-ին Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև ձևավորվեց ռազմաքաղաքական դաշինք, որի սուր նետերն անմիջականորեն ուղղված էին Ա. Դենիկինի գլխավորած Կամավորական բանակի դեմ:

РЕЗЮМЕ

О вопросах добровольческой армии юга России, военно-политическом договоре между Грузией и Азербайджаном 1919 г. и о поиске средств для вооружения военных сил РА

Ваник Вирабян

Ключевые слова: военно-политический союз, Республика Армения, Азербайджан, Грузия, Добровольческая Армия, А. Деникин, оружие, боеприпасы.

Стремление правительства РА установить дружественные отношения и обеспечить необходимые условия для военно-политических отношений со всеми российскими властями, будь то большевистская Россия или «Белая, или Белогвардейская Россия», было очевидным фактом.

При содействии командования армии А. Деникина была создана важная структура "Особый совет", который проводил политико-разведывательные операции с участием М. Зинкевича, известного в военно-политических кругах, а также ряда других русских офицеров. Совет имел своего представителя и поддержку в Республике Армения и впоследствии, в середине 1920-х годов, он стал представителем военно-политической добровольческой армии в РА, неоднократно поддерживая армянскую сторону в поставках оружия и боеприпасов, муки и продовольствия, а также в вопросе военной поддержки негативно настроенному Азербайджану.

В укреплении Добровольческой армии А. Деникина и Грузия, и Азербайджан видели угрозу и, исходя из этого, предпринимали шаги по созданию военно-политического союза против него, несмотря на их заверения в том, что большевистская Россия является их главным врагом. В свою очередь, Армения всячески старалась поддерживать дружественные военно-политические отношения с южными вооруженными силами России. В отличие от Азербайджана и Грузии, которые всегда были в напряженных отношениях с Арменией из-за региональной делимитации, Деникин оказывал военную и продовольственно-экономическую поддержку Республике Армения.

Однако в 1919 году 16 июня между Грузией и Азербайджаном был образован военно-политический союз, направленный против добровольческой армии под командованием А. Деникина.

SUMMARY

Around the Problem of Providing Armament to The Military Forces of the Republic of Armenia, Military-Political Contract of Georgia-Azerbaijan in the 1919's and South Volunteer Army in Russia

Vanik Virabyan

Keywords: military-political union, Republic of Armenia, Azerbaidjan, Georgia, Voluntary Army, A. Denikin, arms, ammunition, government of RA, military-political relations, general H. Qishmisyan, military transit.

It was evident from the military point of view that the permanent government of the Republic of Armenia had to create a good relationship with all Russian authorities, both the Bolshevik Russia and "White Guardian Russia."

The principal structure named "Special consultation" was created parallel to the military troop's command led by A.Denikin, which had political-exploring operations. On behalf of colonel M.Zinkevich, and other Russian officers, who were famous in the military-political regions of Armenia. Both Georgia and Azerbaijan saw the threatening danger as A. Denikin's volunteer army was getting stronger.

The Armenian Republic had its representative and support. Later in the first half of the 1920s, it became the military-political representative of the Southern volunteer army in the Republic of Armenia. For many times it supported Armenians to get armaments and weapons, flour and food products also military assistance in the problem of Azerbaijan which treatment was negative.

Therefore they undertook steps to create a political-military alliance against Denikin; the latter had assured them that their main enemy was the Bolshevik Russia. In its turn, Armenia kept a good military-political relationship with the southern military forces of Russia. In contrast to Georgia and Azerbaijan that always kept tension in the territorial questions connected with borderline limitations with RA, A Denikin provided Armenians with food, armament and economic supply. "Special consultation" with the leadership of A. Denikin was also in the focal point of Armenia- volunteer army relationships.

But on June 16, 1919, Georgia and Azerbaijan created a military-political alliance, which was strongly directed against the volunteer army led by A.Denikin.